

Бондаренко Є. І.
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕДУРИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ В АНГЛІЇ

Стаття присвячена дослідженню особливостей застосування правового прецеденту як джерела права в Англії; проаналізовано роль та місце прецеденту серед інших джерел права, а також, специфіку процедури створення і застосування прецедентів судами Англії.

Ключові слова: джерело права, правовий прецедент, загальне право, правова сім'я.

Специфіка застосування прецеденту як джерела права в судах Англії потребує дослідження оскільки, з'ясування особливостей цього процесу дозволить обґрунтувати важливість і необхідність визнання правового прецеденту джерелом права в тих правових системах, де він ще офіційно не визнається, хоча фактично використовується, як це, зокрема, відбувається в Україні. З цією метою, потрібно провести комплексний аналіз процедури практичного застосування правового прецеденту судами Англії.

Аналізу процедури застосування правового прецеденту, його ролі та місця серед інших джерел права присвячено значний масив наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед вітчизняних науковців, які досліджували цю проблему, на окрему увагу заслуговують праці Т. Андрусяка, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко. Вагомий внесок в розробку цього питання зробили Е. Дженкс, Р. Уолкер, Дж. Бакер, М. Коен та інші. Науковою розробкою зазначених питань займалися й російські вчені: Т. Апарова, Н. Александров, А. Романов, Н. Подольская, М. Марченко, М. Нікіфорова, В. Мозолін та інші. Однак, у зв'язку із постійним зближенням правових сімей, посиленням позицій правового прецеденту серед інших джерел права в країнах континентальної правової сім'ї, специфіка процедури створення і застосування прецедентів в Англії потребує повного комплексного аналізу.

Англосаксонська правова сім'я є однією з найпоширеніших та найстаріших правових сімей світу, в її складі слід розрізняти дві групи: перша утворює групу англійського права, і друга – утворює право США. При цьому, англійське право посідає домінуюче місце в сім'ї загального права. Як відомо, Англія була найбільшою колоніальною державою й з цієї причини англійське право поширилося у багатьох державах світу. Внаслідок цього сьогодні майже третина населення світу живе значною мірою за нормами, що були запозичені з англійського права. Звичайно, ці країни, зберегли свої власні традиції, інститути і концепції, проте англійський вплив наклав глибокий відбиток на мислення юристів цих країн. Значимо також, що адміністративні і судові органи, структура юридичної професії, юридичний стиль, судовий процес і система доказів побудовані і регулюються в цих країнах за моделлю англійського права.

Традиційно прецедент як джерело права пов'язують із правом Англії або США. Проте, право США, яке має своїм історичним джерелом англійське загальне право, на сьогодні є цілком самостійним і суттєво відрізняється від англійського.

Особливістю сучасного стану прецедентного права є те, що в державах

англосаксонської правової сім'ї постійно збільшується масив законодавчих актів. З'являються такі сфери суспільних відносин, які мають повністю статутну основу свого регулювання, тому, цілком закономірно, що значення і авторитет закону в країнах загального права неухильно зростає [1, с. 65]. При цьому необхідно мати на увазі, підкреслює В. І. Лафітський, що статутне право країн англосаксонської групи розвивається в рамках юридичної техніки і категорій загального права. В процесі правозастосування нерідко відбувається "поглинання" статутного права суддівським правом [2, с. 95-96].

Розглядаючи особливості застосування прецеденту в Англії, потрібно відзначити, що сама процедура є досить складною, що обумовлено в першу чергу специфікою структури самого судового рішення. Це спричинено тим, що не все рішення по спірному питанню є прецедентом, а лише певна частина його структури. Шотландський вчений Н. Маккормік писав, що "без теоретичного розуміння прецеденту і таких ключових концепцій, як *ratio decidendi*, неможливо фактично реалізувати жодну правову доктрину прецеденту" [3, с. 74].

У середні століття судові рішення розглядалися як наказ короля і, отже, далеко не завжди містили мотивування. Сучасні судді майже завжди обґрунтовують свої рішення у справі. Мотивоване суддівське рішення містить кілька частин. По-перше, вступна частина та описова частина, де здійснюється встановлення істотних фактів справи, основних і похідних. По-друге, мотивувальна частина, де здійснюється виклад правових принципів, які повинні бути застосовані для вирішення правових питань, що виникають з конкретних обставин. І, по-третє, резолютивна частина, тобто, висновок, заснований на з'єднанні двох перших дій. Фактично, така структура відповідає прийнятому і в нашій вітчизняній науці поділу процесу правозастосування на стадії. Таким чином, невірним буде твердження про те, що будь-яке рішення суду є обов'язковим або що рішення не сприймається як прецедент. Обов'язковою, насправді, буде тільки норма, зафіксована в рішенні, яка міститься в принципах, покладених суддею в основу рішення. Крім того, обов'язковими визнаються тільки ті аргументи, які впливають із встановлених у справі фактів. Ця частина рішення називається *ratio decidendi*. В даний час досить часто *ratio* визначається як те, що в цій якості сприйнято судом, який приймає рішення по справі з використанням попереднього прецеденту. Такий підхід виглядає більш об'єктивним, оскільки факти першої та наступних справ можуть і не бути абсолютно ідентичними. Значення *ratio* в системі прецедентного права надзвичайно велике. В свою чергу, аргументи, необов'язкові для висновків у справі або засновані на фактах, які не встановлювались у даній справі, або не мали значення для остаточних висновків, відносяться до "супутно зазначеного" і називаються *obiter dictum*.

Першою справою, де було розмежовано *ratio decidendi* і *obiter dictum*, вважається справа Біль проти Хартона 1673 року, в якому суддя вперше провів розмежування між думкою суду, обов'язковою для вирішення справи, і позасудовою думкою. В даний час *obiter dictum* сприймається не як позасудова точка зору, а як "стадія судової думки" [4, с. 160].

З визначення *obiter dictum* випливає, що можна розрізнити їх два різновиди. По-перше, це ті правоположення, які базуються на фактах, що не мають значення у даній

справі. Другим різновидом *obiter dicta* є правоположення, яке хоча і засноване на фактах, встановлених у справі, але не становить суті рішення. Характерним прикладом такого роду *obiter* буде думка судді, не прийнята до уваги при винесенні рішення. Аналогічний випадок, коли суд викладає якесь правоположення, яким обґрунтовує певний висновок, а потім приймає інше рішення, керуючись іншими підставами. В цій ситуації початкові його міркування складуть *obiter dictum* даного рішення.

Таким чином, суддя, виходячи з фактів справи в момент винесення рішення повинен визначити, що ж у попередньому рішенні, яке цитується в якості прецеденту, є *ratio* (тобто, нормою, зафіксованою в рішенні у вигляді принципів, покладених суддею в основу рішення з урахуванням фактів кожної конкретної справи), а що – *obiter dictum* (“супутно зазначене”, тобто, аргументи, необов’язкові для висновків у справі або засновані на фактах, які не встановлювались у даній справі, або не мали значення для остаточних висновків) [5, с. 57].

Пошуки *ratio decidendi* – основна частина судового процесу в Англії і країнах, чії судові системи походять від англійської. Коли апеляційного суддю лорда Асквита запитали, що він думає про відмінність між *ratio decidendi* і *obiter dictum*, він відповів: “Правило це дуже просте: якщо ви згодні з іншим суддею, ви говорите, що ця частина є *ratio*, якщо ж не згодні, то кажете, що вона - *obiter dictum*, маючи на увазі при цьому, що він повний ідіот” [5, с. 66].

Проблема посилюється ще у випадку, якщо попереднє рішення було обґрунтоване кількома положеннями і саме на їх сукупності будувалися остаточні висновки суду, то в майбутньому можна вибрати одне з них в якості прецеденту, а інші відкинути.

В процесі застосування і тлумачення закону є загально визнане першоджерело – текст закону, в прецедентному праві ж такого джерела немає. Потрібно зауважити, що, як правило, по відношенню до прецеденту не говорять про “тлумачення”. Однак, як видається, А. Барак правий, коли пише, що і відносно загального права можна говорити про тлумачення. Перш ніж застосувати правило, що міститься в судовому рішенні, суддя повинен віднайти його, однак не існує ніяких твердо встановлених правил, яких він зобов’язаний дотримуватися при цьому. “Протягом всієї історії суду, судді відмовлялися зв’язувати собі руки в цьому питанні, а законодавча влада здебільшого не втручалась. Результатом стало те, що є ряд методів знаходження *ratio decidendi*, і всі вони в контексті системи легітимні” [7, с. 101]. Тим не менш, існує ряд загальних принципів тлумачення, які дозволяють уникнути свавілля при застосуванні прецедентів.

Перш за все, це вимога про тлумачення прецеденту з урахуванням обставин тієї справи, при вирішенні якого він був встановлений. Ця вимога впливає з того, що загальноживані слова, використані суддею для обґрунтування рішення по справі, відносяться не до всього права, а тільки до обставин конкретної справи [7, с. 105]. Далі, конкретне судове рішення, точніше його *ratio decidendi*, являє собою не ізольовану норму, а частину всієї системи прецедентного права, тому природно, що при його тлумаченні необхідно враховувати і рішення з інших схожих справ. У справі *Wells v. Horwood* (1832) лорд-головний суддя Тінтердін зазначив: “З цього питання було до цих пір розглянуто декілька справ. Всі вони схожі одна на одну. Однак мені

здається, що хоча загальний принцип і правова норма і недостатньо чітко виражені в кожному з них, вони можуть бути переконливо виведені з великої кількості таких справ” [5, с. 36].

Загалом щодо пошуку ratio можна виділити дві протилежні позиції. Прихильники першої вважають, що ratio може бути точно визначено, прихильники другої вважають, що цього зробити не можна [6, с. 24].

Наприкінці XIX століття було запропоновано визнати ratio decidendi як загальне правило, без якого будь-яку справу було б розглянуто по іншому. Цей метод інверсії полягає в наступному: спочатку формулюється правоположення, яке, як припускають, становить ratio даного рішення. Потім змінюють його на протилежне за значенням і дивляться, чи в результаті цього змінитися рішення суду. Якщо так, то сформульоване правоположення і є насправді ratio decidendi, в іншому випадку воно таким не є [5, с. 68]. Хоча вчені зазначають, що специфіка цього методу може поширюватись на прецеденти з одним ratio, цінність його полягає в тому, що він дає надійний спосіб зрозуміти, що ж не є ratio. Це стосується і тих прецедентів, в яких більше одного ratio.

Ще один спосіб визначення ratio, так звана теорія “матеріальних фактів”, яку запропонував А. Гудхарт. Він вважав, що нормативними елементами рішення є матеріальні факти і висновки судді [3, с. 25-26]. Якщо факти збігаються, суд при розгляді справи пізнішої за часом, ніж та, яка містить прецедент, зобов'язаний дійти до такого ж висновку. На думку А. Гудхарта, прецедентна норма не відшукується серед аргументів судді, що були наведені по справі, акцент робиться на зіставленні фактів двох справ – якщо більш пізня не відрізняється від попередньої по фактам, тоді суд повинен прийняти таке ж рішення. Все вищезазначене стосується прецедентів з одним або більше ratio decidendi.

Неписаний характер прецедентного права зумовлює складнощі, пов'язані з внесенням до нього змін і вдосконалення, оскільки часом сама система змушує застосовувати застарілий або нерозумний прецедент, аби не створювати прецеденту відхилення. Правило, встановлене прецедентом, незмінно, прецедент не може повернутися в минуле, щоб змінити норму, не може виправити помилку, якщо вона була допущена. У цьому сенсі прецедент не може конкурувати з законом оскільки реформаторська здатність закону не знає собі рівних.

Може скластися враження, що описана система зовсім не здатна функціонувати, що вона приречена на повний застій і відсутність розвитку, проте вона діє багато в чому завдяки двом прийомам, які використовують судді, коли виникає необхідність відхилити прецедент, не знищуючи його. Це “натягнуті конструкції” і “техніка відмінностей”. “Конструкція” – це спосіб дати таке тлумачення прецеденту, щоб, зберігаючи видимість дотримання його, тим не менше фактично змінити його зміст. “Техніка відмінностей” – виведення даної справи зі сфери дії норми, встановленої прецедентом. Це ключовий момент судового процесу з застосуванням прецеденту. Справа в тому, що з формальної точки зору суддя не пов'язаний формулюванням правового принципу в попередній справі, оскільки тільки суддя визначає, які факти, представлені у справі, мають значення, а, отже, і яким повинен бути принцип, який до них застосовується. Таким чином, правова норма отримує своє вираження лише в процесі визначення аналогій та відмінностей. Можна сказати, що для судів країн

загального права техніка розбіжностей має те ж значення, як і прийоми тлумачення для континентальних судів. І те й інше становить невід'ємну частину відповідної правової системи. Неможливо уявити собі дію континентальних правових систем без розроблених в їхніх надрах прийомів тлумачення; аналогічно прецедентне право не можна уявити без техніки відмінностей. І техніка відмінностей, і тлумачення являють собою ті елементи юридичної техніки, які надають праву стабільність і визначеність, з одного боку, і забезпечують йому можливість розвитку – з іншого.

Торкаючись питання скасування прецеденту судом, слід дуже чітко відрізнити скасування рішення (*reversing a decision*) від скасування прецеденту (*overruling*) і від відхилення прецеденту, який не збігається з фактами справи (*distinguishing*). У першому випадку мова йде про скасування рішення в порядку апеляційного перегляду справи; в цьому випадку воно втрачає юридичну силу. При прямому скасуванні (*overruling*) прецедент відкидається вищестоящим судом, як винесений в результаті неправильного розуміння права і вважається, що встановлена ним норма ніби ніколи насправді не існувала. Проте саме рішення справи по суті залишається в цьому випадку незмінним. Як зауважив Р. Уолкер, судове відхилення прецеденту завжди має безперечно ретроспективний характер [8, с. 167]. Саме тому судді дуже неохоче йдуть на пряме скасування прецеденту, принаймні, в Англії, де доктрина прецеденту відносно жорстка, в порівнянні, наприклад, з США. Перевага віддається відхиленню прецеденту, як такого, що не збігається за фактами у справі, що знаходиться на розгляді суду за допомогою вже згадуваної техніки відмінностей. У цьому випадку прецедентна норма зберігається у вигляді “сплячого” прецеденту.

Отже, питання за яких умов суд може відхилитися від прецеденту все ще лишається відкритим. Тут слід нагадати про необхідність відрізнити пряме скасування прецеденту від його відхилення на тій підставі, що він не збігається за фактами зі справою, що знаходиться на розгляді суду. Скасувати прецедент може лише суд, що займає в судовій ієрархії вище місце, ніж той, який створив оцінюваний прецедент (єдиний в цьому сенсі виняток представляє Палата лордів, в принципі не зв'язана своїми прецедентами). Підставами такого скасування можуть бути застарілість прецеденту, його явна невідповідність загальному стану права на момент розгляду нової справи. Як зазначає Р. Уолкер, авторитет прецеденту не втрачається з часом і суди не схильні відкидати давні прецеденти, якщо тільки вони не явно помилкові. Апеляційний суд Англії в рішенні по справі *Young v. Bristol Aeroplane Co., Ltd.* встановив, крім того, що він не зв'язаний своїм раніше прийнятим рішенням, якщо воно було прийнято “*per incuriam*”, тобто рішення прийняте без урахування закону чи прецеденту, які були обов'язковими для застосування в даній справі. Цим же прецедентом було встановлено правило, що суд повинен відмовитися слідувати своєму прецеденту, якщо він не сумісний з рішенням Палати лордів, навіть коли він не був явно відкинутий [8, с. 161].

Стосовно дії норми щодо суспільних відносин, то прийнято розрізняти два варіанти дії норм у часі: перспективне – коли норма застосовується тільки до відносин, що виникли після її встановлення; ретроспективне – коли норма може бути застосована і до відносин, які виникли до її прийняття. С. Поморські виділяє три можливі способи для суддів оперувати прецедентною нормою. Перший варіант

передбачає застосування прецеденту тільки до фактів, які виникли після його встановлення, в цьому випадку прецедент не застосовується до справи, яка призвела до скасування діючого на той час прецеденту. Це так звана чисто перспективна дія прецеденту. Другий варіант – справжня перспективна дія, що передбачає застосування прецеденту до фактів, які мали місце після встановлення нової норми, і в тих справах, які перебувають на розгляді в суді. Третій варіант – ретроспективна дія прецеденту, повне поширення, коли нова норма застосовується до всіх відносин, що виникли до її встановлення, і обмежене, коли вона застосовується до тих справ, в яких не винесено остаточне судове рішення [9, с. 60-61]. У США зворотню дію прецедентів обмежено ще на початку XIX століття – в 1801 році в справі *United States v. Schooner Peggy* була сформульована доктрина *Schooner Peggy*, відповідно до якої апеляційний суд зобов'язаний застосовувати право, яке було в силі на момент прийняття рішення, навіть якщо право (статутне або прецедентне) було змінено після ухвалення рішення першою інстанцією. Конституція США прямо встановила заборону на зворотню дію права. Однак судовою практикою було встановлено, що ця заборона стосується лише статутного права.

Видається, що чиста перспективна дія прецеденту взагалі мало відповідає характеру прецедентної норми, як встановленої у зв'язку із даною справою у вигляді принципу, що обґрунтовує рішення. У цьому разі суд бере на себе функцію встановлення правила на майбутнє, що не відповідає основному завданню суду – вирішувати конкретні спори. П. Девлін у своїй книзі “Суддя”, хоча і визнає неминучий ретроспективний характер прецедентної норми, висловлюється рішуче проти практики, що виникла в США і привернула увагу Палати лордів, яка полягає в тому, що справа, при розгляді якого виникло питання про зміну існуючої норми права, вирішується на основі існуючої норми, однак при цьому вказується, що в майбутньому буде діяти інший принцип. На думку автора, приймаючи такі рішення, суд фактично відкрито починає здійснювати невластиві йому в принципі правотворчі функції. У такому випадку виникає питання, чому суд, якщо він може створювати норми інакше, ніж вирішуючи конкретну справу, чекає виникнення справи. Чому він не створить необхідну норму перш, ніж виникне конфлікт. Усунення тісного зв'язку між створенням прецедентних норм з рішенням у конкретній справі, може спричинити найглибші зміни у всьому праві, тому П. Девлін вважає, якщо виникає необхідність здійснити вибір між зміною норми і реальною несправедливістю, викликаною ретроспективністю дії нової норми, слід відмовитися від внесення змін, залишивши це законодавцеві [10, с. 12].

Крім того, виникає закономірне питання, пов'язане зі своєрідністю структури прецеденту: чим буде та частина рішення, яка встановлює перспективний характер прецеденту – *ratio* або *obiter*. Оскільки немає ніяких чітких критеріїв для визначення що є що з цієї точки зору, фактично порядок дії прецеденту визначатиметься подальшою практикою його застосування. Все ж зазвичай поняття прецеденту пов'язується саме з ретроспективною дією, що дійсно найбільш повно відповідає його природі.

Підсумовуючи аналіз правового положення та специфіки застосування прецеденту в Англії, можна зробити наступні висновки.

В наші дні загальне право є важливим фактором розвитку Британської Співдружності, чому значною мірою сприяє концепція переконливих прецедентів, що дозволяє одним країнам запозичити їх із практики інших, однак це і не свідчить про розвиток загального права Співдружності.

Хоча, в даний час, в рамках судової системи Англії нормативні рішення вищестоящих судів є обов'язковими для всіх нижчих судів, вони не завжди зобов'язують самі суди, які створили прецедент. Так, в Англії, рішення Палати Лордів обов'язкові для всіх нижчих судів, сама ж Палата Лордів з 1966 року не вважає себе безумовно пов'язаною своїми попередніми рішеннями [11, с. 43]. Рішення Апеляційного Суду (касаційна судова інстанція) є обов'язковими для всіх судів, крім Палати Лордів. В свою чергу, рішення Високого Суду обов'язкові для всіх судів, крім Палати Лордів і Апеляційного Суду. В свою чергу, в США розрізняють прецеденти, створені федеральними судами і судами штатів (обов'язкові для судів відповідного штату). Верховний Суд США ще в 1871 році оголосив про своє право переглядати раніше прийняті судові рішення [12, с. 18]. З цього випливає, що принцип *stare decisis* дотримується американськими судами не так суворо, як англійськими [5, с. 37-39].

Таким чином, тільки на перший погляд здається, що судова практика відіграє в США ту саму роль, що і в Англії. З одного боку, американські юристи, як і англійські, вважають нормою права тільки правила судової практики, сформульовані в конкретній справі. Проте місце прецеденту серед інших джерел права в США та Англії суттєво відрізняється. Також, в Англії і США істотно відрізняється юридична техніка застосування прецеденту. Суттєво змінює дію правила прецеденту той факт, що вищі суди США (Верховний суд США і Верховні суди штатів) ніколи не вважали себе зв'язаними власними прецедентами, на відміну від англійського Апеляційного суду і Палати лордів.

Використані джерела:

1. The Hon. Dame Mary Arden. *Modernizing Legislation* // Public Law. Spring 1998.
2. *Лафитский В. И.* Конституционный строй США. – М., 2007. – 247 с.
3. *Богданівська І. Ю.* Концепції суддівського правотворчества в “загальному праві” / Проблеми буржуазної державності та політико-правової ідеології. – М., 1990.
4. *Апарова Т. В.* Основные исторические тенденции английского прецедентного права // Учен. зап. ВЮЗИ. – 1968. – Вып. 17. – Ч. 3. – С. 153-160.
5. *Кросс Р.* Прецедент в английском праве : пер. с англ. – М. : Юридическая литература, 1985. – 239 с.
6. *Богдановская И. Ю.* Прецедентное право. – М., 1993. – 365 с.
7. *Барак А.* Судейское усмотрение. – М. : Издательство НОРМА, 1999. – 376 с.
8. *Уолкер Р.* Английская судебная система. – М. : Юрид.лит., 1980. – 362 с.
9. *Pomorski S.* American common law and the principle nullum crimen sine lege. – Warszawa, 1975. – P. 60-61.
10. *Devlin P.* The judge. Oxford. 1979.
11. *Sim R. S., Paci P. J.* A Level English Law. – London, 1991.
12. *Гуценко К. Ф.* Кримінальна юстиція США. – М., 1979.

Бондаренко Е. И. Особенности процедуры использования правового прецедента в Англии

Статья посвящена исследованию особенностей правового прецедента как источника права в Англии; проанализированы роль и место прецедента среди других источников права, а также специфику процедуры создания и использования прецедентов судами Англии.

Ключевые слова: источник права, правовой прецедент, общее право, правовая семья.

Bondarenko E. I. Peculiarities of procedures for the use of legal precedent in England

The Article describes the features of applying legal precedents as a source of law in England; analyzed the role and place of precedent among the other sources of law; investigated specific procedures for the creation and application of precedents by English courts.

Keywords: source of law, legal precedent, common law, legal system.

Васильєв Є. Є.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

**МОТИВАЦІЙНІ ФАКТОРИ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ
В УКРАЇНІ ТА ЇХ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ**

Висвітлено мотиви, що спонукають українських громадян здійснювати підприємницьку діяльність у процесі становлення середнього класу.

Ключові слова: середній клас; мотиваційні фактори; мале та середнє підприємництво; правове регулювання.

Однією з головних тенденцій процесу розвитку державності в сучасному світі є поступове сприйняття людством напрацьованих прогресивною політико-правовою думкою надбань і особливо таких загальнолюдських цінностей, як демократія, право, права і свободи людини, гуманний і справедливий правопорядок. Наслідком цього процесу стало формування і конституційне закріплення концепції демократичної, соціальної, правової держави. Формування соціальної, правової держави – це складний і тривалий процес, що потребує щоб забезпечення панування права, захист і гарантування основних прав і свобод людини і громадянина, поділ влади та інші, були реально втілені в життя, що, у свою чергу, потребує завершення правової, політичної, економічної та соціальної реформ.

Розвиток підприємництва в країнах, що переходять до ринкової економіки є основою ринкових перетворень. Він виступає у якості одного з головних чинників формування середнього класу, розвитку демократії та побудови громадянського суспільства. Процеси формування і реалізації економічної політики держави, зростання національної конкурентоспроможності України значною мірою мають орієнтуватися на створення оптимальної системи підтримки розвитку малого та середнього підприємництва [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Інструментом побудови нового суспільства може бути лише держава, яка в змозі сприяти продукуванню високої загальнонаціональної культури, а отже, плекати свого суперника в особі громадянського суспільства. На такий алогічний крок її має спрямувати інстинкт самозбереження, адже громадянське суспільство є основою